

S Z E M L E

IRODALOM ÉS KÖZVÉLEMÉNY A 18. SZÁZAD FRANCIA-ORSZÁGÁBAN

Karsztos vidékeken gyakoriak a buvópatakok. A völgykatlanban gazdag vizér bukkan napszínre, sötétzöld vize méltóságteljesen fordul lassu áradással, hirtelen eséssel zuhan, sziporkázik, gyémántcseppekbe hull szét és rohanva indul pusztító s építő útjára: mély völgyet vág, sziklákat görget magával, veszélyes szorosok között tör ki fékezhetetlen erővel a síkságok felé a földalatti utak rejtekeiből. A nagy társadalmi változásokat az ilyen buvópatakokhoz hasonlítjuk. A történelmi erők ismeretlen, sötét mélységekben gyűlnek meg, galériákat vágnak a magát túlélt rendporhanyós anyagába. Azok, akik a hatalom napfényében sütkéreznek a felszínen, nem is sejtik, hogy mily kimosott talajon járnak s így eszükbe sem jut kutatni: hol és mikor tör ki a vizét mély erekből gyűjtő és napfényre vágyó földalatti folyam. A hegyi patakot vadregényes szikláival, pizstrángjaival és vizeséseivel sokan látogatják. Mindenki beszél róla, mindenki ismeri, ki pusztításait fájlalja, ki pizstrángra halászik benne, ki vizét kényszeríti malmának kerekére. De igen kevesen kutatják a patak földalatti útjait, labirintusait, küzködését a kitörésért, az akadályokat, amiket leküzdött míg odáig jutott, hogy szenvedélyes érdeklődést keltő változtató tényezőjévé legyen országnak, világnak, történelemnek.

Daniel Mornet, a 18. századbeli francia társadalom egyik legkitűnőbb kutatója, a francia forradalom speológiáját, barlangtudományát műveli *Les origines intellectuelles de la Révolution française* című művében. Az 1789-et megelőző idők, az ancien régime utolsó évtizedeinek tanulmányozásával s a forradalom okainak feltárásával sokan foglalkoztak előtte is. De a legtöbben, a forradalom történetirői például, kivétel nélkül, csupán bevezetőnek tekintették ezeket az előtanulmányokat a „grande révolution” tulajdonképpeni történetéhez s nem annyira a tények tanúságát, mint előre kialakult ítéleteik vagy akár előítéleteik igazolását keresték bennük.

Mornet megállapítja, hogy a változtatások útját azok a viták határozták meg, melyek a 18. század második felében a társadalom bajai felől lefolytak s a változtatás gondolatát mélyen beágyazták nemcsak a vezető rétegek, hanem a néptömegek tudatába is. Minden további nélkül elismeri, hogy az 1789 után bekövetkező eseményeket elsősorban gazdaság-politikai jellegű okok váltották ki, de ő nem ezeket az okokat kutatja: „Tanulmányom éppen azt kutatja, hogy milyen szerepet játszott az intelligencia a forradalom előkészítésében. Milyen eszméket vallottak a nagy

írók, milyeneket vallottak a másod és tizedrangú írók, mivel azok, akiket ma tizedrangúaknak tekintünk, kortársaik szemében akár elsőrangúak lehettek. Hogyan hatottak ezek az eszmék a közvéleményre, vagyis azokra a tömegekre, melyek nem kizárólag írókból, művészekből és gondolkodókból tevődnek össze? Hogyan és milyen mértékben terjedtek, ha a művelt rétegeket elhagyva, a polgár, a kispolgár, a nép egyszerű fiának gondolatvilágát kutatjuk, ha Párisból kiindulva a mind távolabbi vidéket vizsgáljuk? Egyszóval, a számtalan francia hogyan gondolkozott a mély reformok szükségessége felől s hogyan képzelte el megvalósításukat?"

Ezt a magában véve is érdekes kérdésfelvetést, melynek talán egyedüli hibája, hogy tulontul mentes minden általános eszmétől, eredeti munkamódszer, s főként lelkiismeretes munka kíséri, amit mi sem jellemezhet jobban, mint a jegyzetben idézett közel három-ezer kéziratos és nyomtatott forrásmunka. Mornet, a fenti idézet szellemében először az írók, tudósok, művészek ideológiáját kutatja, majd az általuk terjesztett eszmék kisugárzását vizsgálja a főváros, a közeli és a távoli vidék művelt és kevésbé művelt közönségének köreiből. Adatait a legkülönbébb megnyilvánulások pontos összegezéséből és értékeléséből szerzi. Nem elégszik meg a kiadott könyvek és füzetek elemzésével, hanem nagy súlyt fektet arra, hogy elterjedtségüket megállapítsa, oly módon, hogy akár az általuk elért kiadások számát keresi, akár pedig a magánkönyvtárakban elfoglalt helyüket kutatja. Ugyanilyen gondossággal tanulmányozza Mornet az újságok szerepét: statisztikákat állít össze arról, hogyan változott az újságok tartalma, milyen mértékben szorította ki a teológikus és formális vitákat a közönség érdeklődéséből a társadalom átalakításának a problematikája. Egy-egy társadalombíráló gondolat utját végigkísérjük Mornet kalauzálása mellett utjának és tévelygéseinek minden fordulóján a kéz alatt terjesztett kéziratos másolatoktól, melyekért nagy összegeket fizettek az érdeklődők, a későbbi idők szabadabb körülményei között sokszor százezres példányszámot elérő kiadásokig s esetleg az Alkotmányozó Gyűlés vagy a Konvent valamely határozatáig. A tudományos kutatás, az iskolai oktatás a vidéki akadémiák dokumentumai s a gondosan összeválogatott naplók és életrajzok tanúságai teszik élővé azt a képet, amit a 18. század szellemi áramlatairól Mornet könyvében kapunk. Ezzel szemben hiába is keresnők a tények és az események politikai értékelését. Kézenfekvő, hogy a fejekben végbemenő változások szoros összefüggésben vannak azokkal az ingerekkel, miket az üres gyomrok közvetítenek, nem kevésbé vitathatatlan az is, hogy a polgárság magasabb rétegeinek elégedetlenségét nem az éhség szította, hanem éppen az evés közben megjött étvágy. Mornet természetesen tudomást vesz minderről, de nem kapcsolja össze tanulmányát a két tényező: az anyagi érdek és az eszmei felfogás kölcsönhatásainak tanulmányozásával. Munkája, mint maga mondja, „minden vitát szolgál, tehát egyiknek sem áll szolgálatába“. Mi nem használjuk fel könyvét a nálunk különben sem korszerű ideológiai vi-

tára a francia forradalom értelmezése körül, viszont sietünk Mornet néhány igen érdekes megállapítását közvetíteni, annak a felfogásnak és képnek keretében, amit a 18. század francia társadalmáról az eredeti szövegek és okmányok fényében magunk számára kialakítani igyekszünk.

Mornet szándékosan fejezi be ott a munkáját, ahol az eszmék a cselekedetekbe csapnak át: a Bastille bevételének előestéjén, 1787-ben. A századelőtől a forradalomig három korszakot különböztet meg: 1715-1748, 1748-1770, 1770-1787 dátummal.

Az első, az összeecsapás (1715-1748) kora. XIV. Lajos halálának évével kezdődik az a pezsgő irodalmi és társadalmi mozgalom, amely a francia forradalom szellemének születését jelzi. A napkirály halála után az abszolút monarchia Bossuet által kidolgozott eszménye érvényben marad ugyan, de nincsen az uralkodó személyére épített kultusznak méltó személyi képviselője. Maga a régens, Orleansi Fülöp, döntötte porba a királyi mindenhatóság agyaglábú szobrát, amikor szembeszállva XIV. Lajos utolsó akaratával a parlamenthez fellebbezett s annak ellenőrzése alá vetette magát. Az új eszmék, igen érdekesen, a teológiai világkép birálatával jelentkeztek. Nem mintha ebben az időszakban bárki is nyíltan szembe mert volna szállni az uralkodó katolikus orthodoxia alapelveivel és dogmaival, melyek szerint a király, mint Isten földi helytartója, éppen isteni hatalmánál fogva teheti akaratát törvénné; a földi életnek pedig a lemondás jegyében kell lefolynia, hiszen nem egyéb, mint előjátéka a mennybeli boldogság örök színjátékának. Nem kutatjuk, hogy ez a doktrína mennyiben volt egyszerű eszköze a gazdaságilag és emberileg kihasznált néprétegek kordában tartásának, de jellemző, hogy a szabad szellem előfutárai éppen ezzel a felfogással szállnak szembe azokban az erkölcsstani műveikben, melyek a földi boldogság követelését összeegyeztethetőnek állítják a morál parancsaival. Vegyük ehhez a tudományok, még pedig az exakt tudományok iránt való érdeklődés növekedését, Descartes, Spinoza s főképpen a velük eszméileg ellentétes, de racionalizmusa és szkepticizmusa által Voltaire közvetlen őséneke tekinthető *Pierre Bayle* műveinek divatját és alapos vitatását; emellett, egészen új jelenségként, a jogi és a politikai problémák betörését a közérdeklődésbe, ami főként a német természetjog két főképviseelőjének: *Grotius*nak és *Puffendorf*nak francia nyelvre való lefordításában nyilvánul meg: — ezzel összegeztük az új szellem első megnyilvánulásait. Az utópikus regények kezdődő divatja szintén a felvilágosodás korának hajnalát igéri. Ezek a regények, legalább egyelőre, nem tartalmaznak nyílt és tiszteletlen célzásokat, amikkel olyan gyakran találkozunk később a hasonló művekben, de mégis a nyugtalanság jele, ha a közönség olyan nem létező földek iránt érdeklődik, melyek a jelenleginél szerencsésebb rendszerben érnek. Ebbe a korszakba esik *Montesquieu* nagy hírneve, kinek *Perzsa levelei* a Párisba vetődő perzsa utazók által mutatott görbe tükörben adják az otthoni állapotok gunyképét; ekkor kezdődik Voltaire koroná-

zatlan királysága az „irodalom köztársaságában“. Voltaire az itten tárgyalt évtizedek kezdetén még csak nemesi és félvilági körökben forgó szellemesen rimelő, jól felvágott nyelvű bourgeois-fiatalur, viszont 1748 körül már megjárta a Bastillet, hazatért az angliai száműzetésből, megírta a türelmesség époszát, a *Henriade*-t, elismert vezére a filozófusok szektájának.

La Bruyère inkább divatban van, mint valaha, s talán az ő hatása alatt jelennek meg sokszor igen váratlan helyeken, például Thémiseul de Saint-Hyacinthe *Titi herceg története* című gáláns és szabados regényének egy lapján a „majdnem meztelen, elkeseredett, kiszáradt és fekete“ parasztok rémképei. „Az államhatalom elleni harc“nak egyelőre egyetlen megnyilvánulási formája a tiltott művek kéziratban való terjesztése. A drákói büntetésekkel járó igen nagy kockázat sem tudja letörni az érdeklődést. Mornet *Meslier* plébános *Végrendeletét*, amely a társadalombíráló iratoknak egyik leghevesebbike, annak ellenére, hogy jóval a társadalmi harcok kiélesedése előtről datálódik, közel száz példányban találta meg. A párisi kávéházakban a divatos szindarab mellett mind többen beszélnek politikai és elméleti kérdésekről. Ez az az idő, amikor a vitatkozók, hogy a „Lieutenant général de la police“ körülöttük ólalkodó kémeit félrevezessék, az istenséget M. de l'Etrenek és a vallást Marionnak nevezték...

Azonban a viták és az iratok egyelőre szinte kizárólag a fővárosra korlátozódnak. Az iskolákba behatolnak az új eszmék, a meglehetősen szintelen lapokban is nyomot hagynak, de a vidék még nem tud róluk. „1747-ben a következőképpen foglalhatjuk össze a közszellemet: Ami a vallást illeti, a legtöbb számottevő író deista vagy ateista, azonban felfogásukat csak titkos írásaikban fejezik ki, nyomtatásban megjelenő műveikben pedig igen burkolt formában beszélnek. Maga a polgárság egészében véve még igen vallásos. Az új felfogások és nézetek mindenestre teret nyernek: a szabadabb erkölcs, a boldogság joga, amit jótékony-sággal kell megvásárolni, a gondolatszabadság, a türelmesség, mindez általános követelésé válik. A politikai kérdések felől folyó viták nem igen jutnak túl a szakemberek szűk körén, viszont azok aligha gondolnak másra, mint a monarchia átalakítására, lényegesebb változtatások nélkül. Az író alig, a közönség egyáltalán nem érdeklődik a politikai viták iránt.“

A küzdelem második szakaszában (1748-1770) a frontok már élesebbek, az erővonalak tisztán kivehetők s kialakul az a központ, amely maga köré tömörít minden elégedetlenkedő elemet, minden harcrakész író és ideológust. Két harc is folyik ebben az időben: a nyílt és a titkos. Nem szabad elfelednünk, hogy olyan korról van szó, amikor, legalább elvben, még érvényben vannak az abszolutizmus összes korlátozó intézkedései, amikor minden megjelenő művet ellenőriznek, az író és a kiadó kegyetlen bíraskodás, megbélyegzés, kiátkozás, halálos ítélet, gályarabság és könyvmáglya árnyékában ír, nyomtat és terjeszti a megjelent műveket. Az írók a mordanivalókat, mihelyt kényesebb természetű dolgok-

ról van szó, álnéven mondják el, titkos nyomdákra bizzák, külföldön nyomtatják s csempészuton juttatják Franciaországba. Az ilymódon keletkezett iratok hangja szabadabb, szenvedélyes, szélsőséges. Az írók nem tartják bűnnek megtagadni őket, esküdni, hogy nem tőlük származik az irat, melynek szerzőjét keresik ■ bennük vélik felismerni. Az irodalmi életnek ezt a hajtását nevezi Mornet a „rejtett harc“-nak.

A nyílt harc élén eleinte *Voltaire* áll. Saját neve alatt megjelenő írásaiban végtelenül mérsékelt. S ez nem egészen tettetés, hiszen, ha a fanatizmus ellen táplált égő gyűlöletétől eltekintünk, *Voltaire*t elsősorban tagadó szellemnek kell jellemeznünk. Szkeptikus, maga sem hisz semmilyen rendszerben, és éppen ezért szenvedélyesen tagadja bármilyen rendszernek azt a jogát, hogy magát a közvéleményre rákényszerítse, hogy ítélkezzék és vadul büntessen. *Voltaire* elsősorban a türelmességért küzd filozófiai műveiben, történelmi tanulmányaiban, a klasszikus szabályok vallásos tiszteletbentartásával felépített tragédiáiban, leveleiben, hatásuk szempontjából legfontosabb filozófikus regényeiben és elbeszéléseiben, ijedten letagadott titkos pamfletjeiben, *Calas*, *Sirven* és *de la Barre* érdekében vezetett kampányaiban. *Voltaire* mellett és körül a másod és tizedrangú írók serege él, akiknek művei már az érdekesség értékével sem bírnak, de közepszerűségük nem akadályozta meg őket abban, amint *Mornet*, kiadásaik számát kutatva, bebizonyítja, hogy komoly befolyást gyakoroljanak a közvélemény kialakulására.

A „filozófusok“ szektája — így nevezték a polgári felvilágosodás íróit — hamarosan új vezért kapott *Diderot* személyében, akinek hatalmas könyvkiadói vállalkozása, az *Encyclopédia* a föltörő polgárság páratlan szellemi és ideológiai erőfeszítése és monumentuma. Jellemző különben maga a „filozófus“ elnevezés. *Diderot* és köre a tudomány alapján áll. A fennálló rendet a haladás és a fejlődés nevében bírálja. A kor forrongó természettudományát műveli nagy érdeklődéssel. Optimista a filozófusok társasága, mert nagy feladatot lát maga előtt: a társadalmi életet a tudomány pontosságával és rendszerességével kell és lehet megreformálni. A túlhaladott formák kiküszöbölése megnyitja az emberiség előtt annak a magaslatnak az utjait, hol megvalósul mindaz, amit az ész elképzelt és eltűnik minden ésszel ellentétes hiba és előítélet.

Az *Encyclopédia* első kötete 1751-ben jelent meg. 1772-ig, vagyis a mű befejezéséig ekörül a könyvsorozat körül zajlik a felvilágosodás csatája s a kész *Encyclopédia* 19 folio kötetével, három kötet metszetével, mely szemléltetően mutatja be a kor technikai színvonalát a művészetekben és a termelésben, nemcsak summája az emberi művelődés akkori állapotának, hanem emléke a gondolat szabad közléséért vívott harc szakaszainak és győzelmének. *Diderot* az *Encyclopédia* vajadásának husz éve alatt szinte teljesen feloldódott szervező és vezető munkájában. Munkatársakat szerzett, bátorította az elernyedőket, cikkeket írt, mások

munkáját javította, kéziratot és szedést korigált, bíralt, sürgett, rajzolójával együtt fáradhatatlanul járta a párisi műhelyeket és üzemeket. Emellett kitartóan hadakozott a cenzurával, tiltakozott a Parlament betiltó végzése, protestált a Sorbonne ítéletei ellen.

Az Encyclopédia privilégiummal indult s így eleinte nem küzdhetett nyílt sisakkal. Formálisan annyira „orthodox“ igyekezett lenni, hogy theologiai cikkeit katolikus papokkal iratta. Ez azonban nem akadályozta meg a szerkesztőket abban, hogy elődjük, Pierre Bayle *Dictionnaire historique et critique* című kompilációjának mintájára, a dogmatikus felfogás ellen irányuló érveiket olyan formában csoportosítsák, hogy a nagyhangon hirdetett orthodox fölfogás huzza a rövidebbet a modern eszmékkal szemben. Az Encyclopédia különben sem a theologiai vitákkal, hanem elsősorban az exakt tudományok összegezésével és a modern világnézet tudományos megalapozásával szolgálta a haladás ügyét.

Az Encyclopédia sikere — több mint 40.000 eladott példány, számtalan plagizált kiadás, a mű hatalmas terjedelme és magas ára ellenére — a felvilágosodás küzdelmének befejezését jelenti. A régi rend formálisan érvényben marad, de az újítók eszméi diadalmasan uralják a terepet. A régi felfogás fellegvái: a francia Akadémia és vidéki társai, az újságok és az iskolák, mind behódolnak a „filozófusok“ győzedelmes csapatának. Míg néhány évvel ezelőtt Palissot támadásai, a jezsuita *Journal de Trévoux* kritikái a mű betiltásához vezettek, míg a Prades abbé Diderot által sugalmazott eretnek doktori értekezése miatt kitört botrány folytán visszavont privilégiumot sohasem sikerült visszaszerezni, addig 1770 után maga az Akadémia közösi ki vidéki tagját, Lefranc de Pompignan, aki támadást mer intézni az Encyclopédisták ellen.

Az új eszmék diadala folytán széles szakadék tárul a közvélemény és a törvény, tényleges helyzet és a legális szentesítése között. Maguk az Encyclopédisták többnyire azt hitték, hogy ezt a szakadékot még be lehet tömni az elavult és sokszor kihívóan maradi intézkedések és szokások eltakarításából származó törmelekkel, de Diderotól balra kialakult az a csoport, amely *d'Holbach, Helvétius, Morellet* vezetése alatt a filozófikus radikálizmust: a sokszor teljesen gépies anyagelvűséget a legmerészebb politikai eszmékkal kötötte össze.

Tehát 1748 és 1770 között a viták sokkal gyakoribbak, sokkal kevésbé elvontak, mint addig. A forradalmi szellem még mindig nem alakult ki. Az igazán radikális megnyilvánulások utópikus mezbe öltözve jelennek meg s nem igen értik meg őket. Elterjedtségük jelentéktelen, hatásuk alig érezhető. Ezzel szemben se szeri, se száma a konkrét reformjavaslatoknak. Az írók mindenáron változtatni akarnak: az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban, a népnevelésben. A hagyomány a támadások pergőtüzébe kerül.

A legtöbb bíráló már nem elégszik meg a toldozgatással, javít-

gatással: rombolni akar, hogy a felszabaduló helyen új épületet emelhessen, új alapokon, új építőanyagból. Különösen az elkerülhetetlenné vált pénzügyi reformokat vitatták nagy érdeklődéssel s alig akadtt író, aki ne mutatott volna rá, hogy azok keresztülvitelét gátló akadályok: a nemesség előjogai és adómentessége, a céhek zárt keretei az uralkodó rendszer alappillérei. Vitásuk az egész rendszer kérdését vetette fel.

A filozófikus mozgalom félszázados küzdelme alatt alapos munkát végzett. A felvilágosodás eszméi a francia nép összes rétegeibe behatoltak. Az eszmék az írók és a gondolkodók szűk köréből kijutottak a polgárság legszélesebb rétegeihez. A műveltségnek igen alacsony fokán álló parasztság és városi munkásság sem maradt egészen idegen az új eszmékkal szemben. Ezeknek a rétegeknek növekvő elégedetlensége, kezdődő aktivitása természetesen elsősorban anyagi természetű követeléseikből és bajaikból indul ki, de kétségtelen, hogy az Encyclopédisták társadalombíráló gondolatai hozzájuk is eljutottak, ha határozatlan, talán elferdült formában. Ez annál is inkább megtörtént, mert éppen a filozófikus eszméáramlatok hatása folytán a népművelés is az érdeklődés középpontjába került s mind lármásabban követelték az elemi oktatás általánosítását. Az írástudók száma nagymértékben növekedett a század második felében, amint azt érdekesen bizonyítja a házasságkötéseknél szokásos aláírások statisztikája. Az egyik kutató által feldolgozott 86.000 házasságnál a férfiak 88, a nőknek pedig 66 százaléka tudta aláírni nevét a házassági szerződésen. Olyan számok ezek, amiknél egyes modern államok analfabetáinak statisztikája sokkal kedvezőtlenebb.

1770 után egyre-másra jelentkeznek azok a művek, melyek már az egész államrend kérdését vetik fel. Ettől az időponttól kezdve kétségbevonhatatlan tanuságok bizonyítják a társadalmi és politikai nyugtalanság rohamos kiélesedését. Mindenki foglalkozik a politika és a reform kérdéseivel. Ebből az időből maradt fent annak az arisztokráciának oly gyakran idézett képe, mely szalonjaiban a forradalom megjósolásával szórakozik s mint a varázsló inasa felszabadítja azokat az erőket, miket pár év múlva már nem bír visszaszorítani, melyek áldozatául esnek előjogai, birtokai s igen gyakran tagjainak élete is. Az arisztokraták mindebben, legalább egyelőre, csupán a szellem játékát látják. A polgárság komolyabb ügyének tekinti a változtatást, hiszen annak éppen az a hivatása, hogy az ő hatalmát szentesítse. A tömeg évszázadokon keresztül élt abban a hitben, hogy az állam ügyeibe csak maga az állam szólhat bele. Az abszolút államhatalom mindent megtett, hogy titokzatossággal vegye körül magát s keményen büntette a jogosulatlan érdeklődőt s beavatkozót. De a filozófusok letépték a titok pecsétjét s 1770 után már minden írni-olvasni tudó polgár behatolhatott a szentélybe. — „Egyelőre még nem igen gondoltak arra, hogy elkergessék onnan az isteneket és papjaikat, de mindenki jogot és hivatottságot érzett magában arra, hogy tanácsot adjon nekik. A tömeg még engedelmeskedett, de mind gyakrab-

ban gondolt arra, hogy engedelmességét feltételekhez is köthetné“.

Ezeket a feltételeket összegezték azután az *États généraux* összehívása alkalmával az egyes vidékek, városok és falvak *Panaszfűzetei*, vagyis a követeknek adott utasításai. Amikor kitűnt, hogy az elgyengült abszolutizmus mégsem volt hajlandó megfontolni a tanácsokat és teljesíteni a még igen szerény feltételeket, amikor a polgárság, a *tiers état* felismerte, hogy a régi rendszer képtelen komoly engedményeket tenni az új idők szellemének, a filozófusok legmerészebbjeihez fordult. A rendi gyűléseket az egységes Nemzetgyűléssé alakította át s valóra váltotta a filozófusok álmait. (*Csehi Gyula*)

R. B. BARDI: DER KAISER, DIE WEISEN UND DER TOD.

(Saturn Verlag, Wien, 1937.)

A cím misztikus, nyugtalanítóan hangzik s ellenállások leküzdésére árán fogtam hozzá a könyv elolvasásához. Történelmi regény, ez volt a feltevésem. Divatos műfaj, akárcsak az élet- és önéletrajz. Mintha valamennyinek közös gyökere volna: menekvés a jelenből, visszatekintés a múltba. Kétségtelen, a ma embere megrendült zavarral küzd napjaink káoszában. A megrendülés nemcsak társadalmi létformák alapjait érinti, de lehat egész emberi létünk, legegységesebb lelki, eszmei világunk gyökeréig. A *fin du siècle* hangulata e. uralkodik, múlt és jövő határán tántorog a világ. A tájékozódás, a tisztánlátás szüksége elementáris erejű, de a káosz, melyet visszatükröz az egyéni lélek, csak kevesekben formálódik kozmosszá. Az író visszafordul a múltba, ott keres példát, tanácsot, utmutatást. Az, amit a distancia pátozának neveznek, valójában annak elmentéte; a kortárs számára sokkal inkább az aktuális jelen patetikus színezetű, s az időbeli távolság a múlttal szemben megfosztja azt egykori pátozától.

Szembetűnő, ahogy legrangosabb regényíróink visszanyulnak a régmúltba, s letűnt korok értelmét elemelve, annak történéseiből szűrnek párlatot s hüvelyeznek ki szimbólumokat a ma számára. Thomas Mann regénytrilógiája a bibliából meríti anyagát, (a *Zauberberg* legmaibb kortávlata után, de akkor még 1923-at írtunk!) Feuchtwanger Titus Flavius történetét példázza (*Der jüdische Krieg*), Werfel Jeremiás prófétaát revelálja (*Hörst die Stimme*), mások, Heinrich Mann, Kersten, hasonlóan a történelmi múltba nyulnak vissza.

A könyv, amiről említést teszünk, ismeretlen szerző, *R. B. Bardi* munkája. Nem regény, aminek első pillanatra hittük, hanem valami, meghatározhatatlan irodalmi műfaj; beszélgetések formájában egy letűnt kor szelleme, lelki arculatát tükrözi. A római-német császár, III. Frigyes udvarában játszódik le a „történet“, ami valójában elmélkedés, reflexió és elemzés. A császár szicíliai udvarában három világ képviselői találkoznak, a szellem tornáit kedvelő császár impulzivitása szólaltatja meg őket. Keresztény, zsidó és mohamedán beszélget egymással a lét és szellem problémáiról; a mainzi érsek a spanyol-mór rabbival, az arab orvos a bizanci görög követtel együtt lép fel a színen, s beszélgetéseikben és vitáikban világok szemlélete és értékelése tüközik össze. Lehetetlenség volna bármi konkrétumot visszajeleníteni a könyv 250 lapjából, elég annyi, hogy a gondolat és reflexió kedvelőinek megkülönböztetett szellemi örömet szerezhet e könyv. A lét- és a szellem szinte valamennyi problémája, halál, szerelem, álmom, örület,